

Agnieszka Królak

Tekst artykułu hasłowego w "Słowniku staropolskim"

Językoznawstwo : współczesne badania, problemy i analizy językoznawcze 4,
77-87

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Agnieszka Królak

Tekst artykułu hasłowego w *Słowniku staropolskim*

Słownik staropolski – wielotomowe dzieło, uznane przez Prezydium Polskiej Akademii Nauk za szczególnie ważne dla nauki i kultury narodowej opracowanie polskiego materiału leksykalnego. Jest to historyczny słownik retrospektywny, dotyczący jednej epoki językowej – najstarszego okresu piśmiennego, czyli od około połowy XII w. do roku 1500. Stanowi rodzaj encyklopedii słownikowej polskiego średniowiecza, z której korzystają przede wszystkim językoznawcy, ale jest on również nieodzowny do badań naukowych dla historyków, historyków literatury, prawa i kultury, religioznawców czy etnografów.

Pierwsza wzmianka o *Słowniku staropolskim* pochodzi z 1873 r., kiedy to na pierwszym posiedzeniu Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności pojawił się pomysł opracowania słownika historycznego¹. Zaczęto nawet prowadzić prace przygotowawcze, ale brak wyraźnej koncepcji i jednolitego kierownictwa nie doprowadził do realizacji pomysłu. W 1895 r. Jan Baudouin de Courtenay ułożył schemat opisu zabytków epoki objętej słownikiem do 1543 r. Po wyjeździe Baudouina z Krakowa w grudniu 1902 r. redakcję objął Jan Łoś, który wprowadził do schematu opisu zabytków nieznaczne zmiany. 15 lat przygotowywał materiał do redagowania *Słownika*. Jednak do swojej śmierci – do 1928 r. – redagowania nie rozpoczął. Po śmierci Łośa opiekę nad *Słownikiem* przejął Kazimierz Nitsch, jednak faktycznym kierownikiem prac był Henryk Oesterreicher. Od 1934 r. nad *Słownikiem* pracował Stanisław Urbańczyk. Do wybuchu II wojny światowej prace były na tyle zaawansowane, że można było myśleć o rozpoczęciu redagowania *Słownika*. Jednak wybuch wojny przerwał pracę. Po wojnie faktyczne kierownictwo objął w 1946 r. S. Urbańczyk.

¹ Informacje dotyczące historii *Słownika staropolskiego* pochodzą ze strony internetowej Pracowni Języka Staropolskiego IJP PAN: www.ijp-pan.krakow.pl.

Pierwsze próby redakcji artykułów hasłowych powstawały już podczas wojny pod piórem K. Nitscha i S. Urbańczyka. W 1947 r. ukazała się *Próba Słownika staropolskiego* ułożona przez S. Urbańczyka, z jednym artykułem autorstwa K. Nitscha.

Pod koniec 1948 r. Komisja Języka Polskiej Akademii Umiejętności utworzyła komitet redakcyjny *Słownika* w składzie: K. Nitsch (przewodniczący), Z. Klemensiewicz, J. Saffarewicz (sekretarz), W. Taszycki i S. Urbańczyk, który został wyznaczony kierownikiem pracowni redakcyjnej. Komitet redakcyjny stworzył regulamin, w myśl którego każdy artykuł słownikowy musiał być przed drukiem zaopiniowany przez tenże komitet. Zasada ta była jeszcze do niedawna ściśle przestrzegana, od kilku lat komitet ten faktycznie nie istnieje.

Po opracowaniu haseł na litery „A”, „B” i dużej części „C” postanowiono przystąpić do wydawania. W 1953 r. pod auspicjami Polskiej Akademii Nauk ukazał się pierwszy zeszyt *Słownika staropolskiego*. Redaktorem naczelnym od początku do tomu XI z. 74 był S. Urbańczyk.

Słownik obejmuje leksykę doby staropolskiej z wyłączeniem imion własnych. Znajdują się w nim wyrazy i wyrażenia z tekstów polskich oraz glosy z tekstów łacińskich, wydawane drukiem lub pozostające w rękopisach. Wśród wykorzystanych w *Słowniku* tekstów źródłowych znalazły się m.in.: *Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich 1475–1500*, *Najdawniejsze zapiski sądów sanockich 1463–1552*, *Najdawniejsze zapiski sądów grodzkich przemyskich i lwowskich 1469–1506*, *Żywoć świętego Błażeja*, *Bogurodzica*, *Biblia szarospatacka*, *Legenda o św. Dorocie*, *Psalterz floriański*, *Jendrzeja Gałki Pieśń o Wiklefie*, *Karta Świdzińskiego*, *Księga Henrykowska*, *Najdawniejsze księgi sądowe mazowieckie*, *Kazania świętokrzyskie*, *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, *Mamotrek kaliski z r. 1471*, *Modlitwy Wacława*, *Ortyle magdeburskie*, *Psalterz puławski*, *Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa*, hymn *Salve Regina*, *Satyra na leniwych chłopów*, *Skarga umierającego*, *Kodeks Świętosławów*, *Księgi sądowe brzesko-kujawskie*, *Zapiski i roty polskie XV–XVI wieku z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej*.

Według *Słownika języka polskiego* PWN pod red. M. Szymczaka² termin „słownik” określany jest jako zbiór wyrazów ułożonych i opracowanych zgodnie z pewnymi zasadami, zwykle alfabetycznie, najczęściej objaśnianych pod względem znaczeniowym i ilustrowanych przykładami użycia. Na każdy słownik składa się więc zbiór leksyki opracowanej w blokach informacyjnych, zwanych artykułami hasłowymi lub w skrócie: hasłami. Każdy artykuł stanowi definicyjne i ilustracyjne opracowanie danego wyrazu czy wyrażenia, charakteryzuje się pewnym wewnętrznym uporządkowaniem składających się nań elementów. Artykuł słownikowy ma swój tytuł, który pozwala szybko do niego dotrzeć; tytuł ten określa się wyrazem hasłowym. Hasło z kolei składa się z bloków informacji, zwanych częściami hasła. W dobrze skonstruowanym dziele leksykograficznym struktura hasła jest ściśle określona, aby użytkownik bez trudu mógł wiedzieć, gdzie znajdzie się informacja danego typu³.

Uporządkowanie materiału leksykalnego w słownikach można rozpatrywać w dwóch typach struktur: pierwszy z nich to sposób uporządkowania wszystkich haseł zwany ma-

² *Słownik języka polskiego*, M. Szymczak (red.), 2005, wydawnictwo multimedialne.

³ T. Piotrowski, *Zrozumieć leksykografię*, Warszawa 2001, s. 37.

strukturą (dzieło leksykograficzne ujmuje się wówczas jako całość), drugi odnosi się do uporządkowania części wewnątrz hasła – to mikrostruktura słownika (każdy artykuł hasłowy rozpatrywany jest wówczas jako odrębny tekst).

W leksykografii istnieje kilka rodzajów makrostruktury:

- uporządkowanie oparte na formie opisywanej jednostki (uporządkowanie formalne hasel szeregowanych na podstawie ich zapisu, formy ortograficznej),
- uporządkowanie oparte na znaczeniu jednostki (szeregowanie pojęciowe hasel na podstawie ich znaczenia, tzn. jednostki, które mają podobne znaczenie występują blisko siebie).

Jednak najczęstszym typem dzieła leksykograficznego jest taki, w którym podstawową jednostką makrostruktury, służącą jako nazwa hasła, jest graficzny wyraz, a nazwy hasel porządkuje się formalnie, według kolejności występowania liter w alfabecie.

Celem niniejszego referatu jest próba charakterystyki makrostruktury *Słownika staropolskiego* oraz budowy artykułu słownikowego jako odrębnego tekstu na podstawie analizy wybranych z tegoż *Słownika* hasel czasowników wartościujących. Wybór czasownika nie jest przypadkowy, problematyce aksjologicznej właśnie tej części mowy w dobie staropolskiej poświęcam bowiem pisaną obecnie pracę doktorską. Analiza układu hasel oraz poszczególnych czasownikowych artykułów hasłowych, dostrzeżenie rządzących w ich budowie prawidłowości, rozszyfrowanie zastosowanych skrótów, kwalifikatorów i oznaczeń graficznych, stanowiła pierwszy etap badań nad materiałem leksykalnym wykorzystywanym w pracy doktorskiej.

Centralną część referatu stanowi prezentacja charakterystycznych cech poszczególnych elementów składających się na artykuł hasłowy, tj. wyrazu hasłowego, jego form gramatycznych oraz jego znaczenia lub znaczeń.

Makrostrukturę *Słownika staropolskiego* stanowi układ ściśle alfabetyczny – hasła uporządkowane są formalnie według kolejności występowania liter w alfabecie. Jednakże w pewnym stopniu zastosowano metodę łączenia hasel jednorodnych semantycznie i aksjologicznie, natomiast zróżnicowanych pod względem fonetycznym lub ewentualnie graficznym:

- **Bać (się), Bojeć (się);**
- **Chlubić się, Chłubić się;**
- **Chwalić, Falić;**
- **Cierpieć, Cirpić, Cirpieć, Cirzpieć;**
- **Hańbić, Gańbić;**
- **Mącić, Męcić;**
- **Mierzić, Mirzić;**
- **Naśladować, Naśledować;**
- **Natchnąć, Nadchnąć;**
- **Nienajrzyć, Nienajrzć, Nienarzić, Nienarzyć, Nienarżać, Nienarżać;**
- **Przymącić, Przymęcić.**

1. Wyraz hasłowy

Czołowym elementem każdego artykułu słownikowego jest wyraz hasłowy, podawany w pisowni literackiej, a nie w transkrypcji fonetycznej, choć pisownia niektórych z nich ma ułatwić ich prawidłową artykulację: „**Omier-znać, Omir-znać**”. W poprawnej wymowie poszczególnych wyrazów hasłowych mogą być również pomocne, zamieszczone pod artykułem słownikowym lub w samym artykule, po wyszczególnieniu wszystkich poświadczonych w źródłach form, komentarze typu:

- *można też czytać* dziwujcie, dziwuj, dziwując *etc.*;
- *~ W wykazie form użyto umownie postaci* przym- tam, gdzie grafika dopuszcza bądź lekcję przym- bądź przyjm-;
- *~ Możliwa też lekcja* kazać;
- *~ Możliwa też lekcja* roztrzązać;
- *W kilku przykładach dopuszczalna jest lekcja* zstraszyć.

Prawidłową wymowę konkretnych form wyrazu hasłowego, a także innych form w materiale źródłowym ułatwia też dodawana od redakcji w cytacie forma bliższa współczesnemu zapisowi ortograficznemu i współczesnej fonetyce, poprzedzona łacińskim skrótem *leg.* (tj. *lege* czytaj):

- ..., lezz (*leg.* leż) w artykule czasownika **Bić**;
- ... Brzygczeeye (*leg.* brzydzieje) w artykule czasownika **Brzydzieć(?)**.

Wyrazy hasłowe podawane są w formie podstawowej, tj. w bezokoliczniku.

W nagłówku artykułu słownikowego o polimorficznych, zróżnicowanych postaciach wyrazu hasłowego podstawową jego formę stanowi najstarsza możliwa do ustalenia postać, potem kolejno podawane są alfabetycznie wszystkie warianty wyrazu hasłowego:

- **Kochać (się), Chochać (się)**;
- **Kamienować, Kamionawać, Kamionować**;
- **Odwrócić, Odewrócić, Otworzyć, Otworzyć**;
- **Omieszkać, Omiaszkać (się), Omięszkać**.

Postać dokonana i niedokonana poszczególnych czasowników stanowi zawsze w *Słowniku staropolskim* oddzielną jednostkę leksykalną, a tym samym odrębny artykuł hasłowy, bez względu na to, czy formy te zróżnicowane są sufiksalnie (**Obciążać** i **Obciążyć**; **Obdarzać** i **Obdarzyć**) czy też prefiksalnie (**Jechać** i **Dojechać**; **Krzywdzić** i **Skrzywdzić**; **Łajać** i **Złajać**). Odsyłacze pod artykułem wskazują na formy dokonane i niedokonane poszczególnych czasownikowych wyrazów hasłowych.

Jeśli podana w wyrazie hasłowym postać odnotowana została sporadycznie (najczęściej jest to jedno poświadczenie), forma taka zostaje zapisana w nagłówku artykułu ze znakiem zapytania: **Chelbić się(?)**; **Odlawać(?)**; **Oszemiotać(?)**.

Często w takich przypadkach hasło zostaje na końcu opatrzone komentarzem:

- *~ Może pomyłka pisarska zamiast* brydzi? pod artykułem czasownika **Brzydzieć (?)**;
- *~ Może błąd kopisty zam.* naganić pod artykułem czasownika **Nagonić(?)**;
- *~ Może corruptum pro* zakazić pod artykułem czasownika **Zakalić(?)**.

Wszystkie warianty podstawowej postaci wyrazu hasłowego, formy młodsze, rzadsze lub sporadyczne są połączone z hasłem podstawowym odsyłaczami:

- **Blegotać** *cf.* **Blekotać**;
- **Chelbić się** *cf.* **Chelpić się**;
- **Drażnić** *cf.* **Drażnić**.

Hasła odsyłaczowe podawane są również pod tekstem artykułu słownikowego; zamieszczane są tam wszystkie motywowane przez wyraz hasłowy derywaty czasownikowe:

- *Cf.* **Odgrozić, Przegrozić, Przygrozić, Ugrozić, Wygrozić, Wzgrozić się, Zagrozić, Odgrażać, Przegrażać** pod artykułem czasownika **Grozić (się)**;
- *Cf.* **Objednać, Odjednać, Pojednać, Przejednać, Przyjednać, Rozjednać, Ujednać, Wyjednać, Zjednać, Ujednawać, Zjednawać** pod artykułem czasownika **Jednać, Jednać się**.

Wyrazy hasłowe homonimiczne (tj. równobrzmiące) wyróżniane są kolejno cyfrą arabską. Pod opatrzonym cyfrą nagłówkiem zamieszczany jest cały artykuł, dotyczący określonego znaczenia wyrazu hasłowego:

1. **Ukrocić** w zn. „*zmniejszyć długość lub czas trwania czegoś*”;
2. **Ukrócić** *czy* **Ukrocić** w zn. „*powściągnąć, uśmierzyć, złagodzić*”.

Ta sama zasada rozróżniania semantycznego dotyczy również homonimicznych haseł należących do różnych kategorii gramatycznych:

1. **Upaść** w zn. „*zagłada, zatracenie, upadek*”;
2. **Upaść** w zn. „*przewrócić się utraciwszy równowagę, runąć na ziemię*”.

Niektóre z wyrazów hasłowych składają się z dwóch form, przy czym pierwsza z nich (współczesna literacka) podawana jest w nawiasie, po którym pojawia się druga z form (najczęściej do dziś zachowana tylko w gwarach lub zupełnie już zaginiona). Postać wyrazu hasłowego poza nawiasem jest jedyną formą, jaka pojawia się w zacytowanym artykule słownikowym; czasownik w nawiasie to współczesny odpowiednik fonetyczny, ortograficzny, a w wielu wypadkach – również semantyczny staropolskiej postaci:

- **(Błądzić) Błędzić**;
- **(Cierpnać) Cirpnąć**;
- **(Łechtać) Łektać**;
- **(Pocierpieć) Pocirpieć**.

Niektóre z nagłówek hasłowych składają się z dwóch równorzędnych form czasownikowych, połączonych spójnikiem „*czy*”, wyrażającym możliwą wymiennność, a także stanowiącym sygnał niepewności, niejednoznaczności co do kwestii, która z dwóch postaci czasownikowych odpowiada formie staropolskiej (**Wycuchnąć** *czy* **Wyczuchnąć**; **Zamizać** *czy* **Zamisać**). Sytuacja taka dotyczy najczęściej czasowników z rdzennymi samogłoskami nosowymi, których zapis w staropolszczyźnie nie był ujednoczony; w czasach, kiedy wartość wymawianiowa tych samogłosek dopiero się kształtowała, określony zapis w pewnym stopniu arbitralnie rozgraniczał formy z nosówkami:

- **Obciążać** *czy* **Obciążać**;
- **Obciążować** *czy* **Obciążować**;
- **Przymącać** *czy* **Przymęcać**;
- **Przymącić** *czy* **Przymęcić**;
- **Wstążyć**, **Wstążyć się** *czy* **Wstężyć**, **Wstężyć się**.

Wyraz hasłowy (postać podstawowa i wszystkie jej warianty, zarówno w nagłówku artykułu, jak i w samym jego tekście), numeracja haseł homonimicznych, numeracja poszczególnych znaczeń wyodrębnione są tłustą czcionką; skróty gramatyczne, wszelkie kwalifikatory, skróty tytułów tekstów źródłowych, informacje metatekstowe i poszczególne znaczenia wyrazu hasłowego pisane są kursywą; cytaty z tekstów źródłowych – czcionką jasną (referat w sposobie zapisu poszczególnych przytaczanych elementów haseł pozostaje wierny zróżnicowaniu czcionki w zapisie słownikowym).

Znakomita większość zastosowanych w artykułach słownikowych skrótów i kwalifikatorów (zwłaszcza gramatycznych) zapisana jest po łacinie: *ac.* (accusativus), *act.* (activum), *adi.* (adjectivum), *adv.* (adverbium), *f.* (femininum), *fut.* (futurum), *imperf.* (imperfectum), *inf.* (infinitivus), *part.* (participium), *praet.* (praeteritum) itp. Kwalifikatory podawane są po wyrazie hasłowym, głównie we fragmencie dotyczącym zróżnicowania formalnego wyrazu.

Oprócz kwalifikatorów gramatycznych pojawiają się w *Słowniku* kwalifikatory służące charakterystyce wyrazów hasłowych, ich znaczeń i użyciu ze względu na wartość stylistyczną:

- *tu może sprośne przekleństwo* przy haśle **(Uchłościć) Huchłościć**;
- *tu chyba wyrażenie pogardy, lekceważenia* przy haśle **Usrać**;
- *ordynarne określenie* przy haśle **Wyjechać**.

Należy jednak podkreślić, że tego typu kwalifikatory stosowane są w *Słowniku staropolskim* zupełnie sporadycznie, a przy tym z dużą dozą ostrożności (świadczy o tym obecność w cytowanych powyżej kwalifikatorach czasownika niefleksyjnego *może*, nadającego wypowiedzi lub jej części odcień przypuszczenia, ewentualności w wyborze, wahania, wątpliwości, osłabienia kategoryczności, czy obecność partykuły *chyba*, osłabiającej, ograniczającej część zdania, do której się odnosi, wprowadzającej odcień niepewności). Wprowadzenie wymienionych powyżej kwalifikatorów (zawierających ocenę, element wartościowania) oparte jest na konkretnych kontekstach użycia wyrazu hasłowego w tekście źródłowym. Kwalifikatory te umieszczane są zawsze przed cytatem, na podstawie którego określona zostaje wartość stylistyczna wyrazu.

2. Formy wyrazu hasłowego

Bezpośrednio po wyrazie hasłowym w znaczącej części artykułów *Słownika* pojawia się ich odrębna część zatytułowana *formy*. Uwzględnione w niej zróżnicowanie formalne hasła dotyczy głównie form fleksyjnych. Tworzona jest ona niezależnie od ilości i różnorodności odnotowanych w tekstach źródłowych form wyrazu hasłowego. Sposób wyszczególnienia jego gramatycznych poświadczeń jest ściśle określony i uporządkowany: formacje czasownikowe podzielone są nadrzędnie na formy czasu teraźniejszego (*praes. ind. 1. sg.*; *praes. ind. 3. sg.*), formy czasu przeszłego (*praet. 1. sg. f.*; *3. pl. imperf.*; *plqperf. 3. sg. m.*; *3. pl. aor.*), formy czasu przyszłego (*fut. 1. sg.*; *3. sg. m.*), postaci bezokolicznika (*inf.*), formy rozkaznika (*imper. 2. sg.*; *imper. 2. pl.*), formy imiesłowowe (*part. praes. act. adv.*; *part. praet. pass. n. sg. m.*); w ramach wielu z tych kategorii wy-

szczególne zostały formy osób i liczb (2. *sg.*; 3. *pl.*; 2. *du.*). Po każdym kwalifikatorze gramatycznym podawana jest forma fleksyjna czasownika, a po niej – skrót źródła lub źródeł, z których daną formę zaczerpnięto. Pojawiające się w spisach form różne postacie wyrazu hasłowego w nawiasie są jego formami fakultatywnymi. Dodatkowo redaktorzy *Słownika staropolskiego* zastosowali znak „~” (wężyk), dzielący podgrupy formalne i znaczeniowe. Poszczególne formy gramatyczne wyszczególniane są w określonej kolejności, np. w obrębie praeteritum:

~ *praet. 1. sg. m.*:

milczał jeśm; milczałem; milczałem; jeśm milczał; -m milczał; ja milczał;

-m uderzył; -m uderzyłem; ja uderzył;

-m ujednał; -(e)m hujednał; ja ujednał.

Wśród wymienionych przykładów, zaczerpniętych z materiałów źródłowych, w ramach poszczególnych form gramatycznych wyszczególnia się najpierw starsze poświadczenia, np. *Fl* (*Psalterz floriański*, ok. 1400 r. – 1. połowa XV w.), *Puł* (*Psalterz puławski*, 2. połowa XV w.), potem pojawia się zapis *etc.*, *etc.* (jedno *etc.* to 10 zapisów w źródłach, których się już nie podaje); następnie wyszczególnia się młodsze źródła, np. *Rozm* (*Rozmyślanie przemyskie*, źródło z samego końca XV w., może początku XVI w.). Taki zapis sygnalizuje, kiedy w źródłach historycznych dana forma pojawia się po raz ostatni, np.:

Wejrzyć, Werzyć, Weźrzeć, Weźrzeć

formy: (...) ~ *imper. 2. sg. weźrzy Fl* 21, 20, *Fl i Puł* 12, 3, 21, 1, *etc. etc.*, *Rozm* 523.758.

W *Słowniku* można wyróżnić trzy typy haseł czasowników z morfemem „się”:

I. W wypadku wymieszania chociażby w jednym ze znaczeń cytatów z „się” (niebędącym dopełnieniem bliższym) i bez „się” następuje w formach podział na:

a) z zaimkiem zwrotnym „się”,

b) bez zaimka zwrotnego „się”, a przy haśle napisane jest wówczas „się” w nawiasie, np.:

Dotknąć (się)

formy: **a.** z zaimkiem zwrotnym „się”,

b. bez zaimka zwrotnego „się”.

Znaczenia: **1.** cytaty z „się” i bez „się”;

2. cytaty bez „się”;

3. cytaty z „się”.

II. W wypadku wydzielenia chociażby jednego znaczenia z cytatami tylko z „się”, w formach tych nie przeprowadza się podziału na: **a)** z zaimkiem zwrotnym „się” i **b)** bez zaimka zwrotnego „się”, natomiast w haśle stosuje się podział, podając najpierw hasło bez „się”, a na drugim miejscu po przecinku powtarza się je z zaimkiem „się”, np.:

Dopuszczyć, Dopuszczyć się

formy: bez podziału na „się” i bez „się”.

Znaczenia: **1.** bez „się”;

2. dopuścić się „popelnić”: cytaty z „się”.

III. W wypadku gdy „się” jest dopełnieniem bliższym, nie uwzględnia się go ani w znaczeniach, ani w formach, ani w haśle, np.:

Czesać

formy: bez podziału na „się” i bez „się”.

Znaczenia: 1. **czesać:** z „się” i bez „się”;

2. bez „się”;

3. bez „się”.

IV. W wypadku gdy czasownik występuje w cytatach we wszystkich znaczeniach wyłącznie z „się” (niebędącym dopełnieniem bliższym), ani w znaczeniach, ani w formach nie uwidacznia się tego, natomiast hasło podaje się z zaimkiem „się”, np.:

Dowiedzieć się

formy: bez „się”.

Znaczenia: bez „się” nie występuje.

W *Słowniku staropolskim* brak odrębnego kwalifikatora sygnalizującego dokonaność lub niedokonaność czasownika. Informację o lokalizacji czynności w obrębie czasu wnoszą kwalifikator gramatyczny dotyczący kategorii czasu oraz czasownikowe wykładniki kategorii aspektów (zróżnicowanie przyrostków tematycznych, rozbudowujących morfem leksykalny i tworzących nową postać tematu fleksyjnego, przedrostki aspektotwórcze, wprowadzające znaczenie dokonaności itp.⁴).

3. Znaczenie wyrazu hasłowego

Część artykułu słownikowego, dotycząca znaczenia bądź znaczeń wyrazu hasłowego, pojawia się bezpośrednio po fragmencie wyszczególniającym zróżnicowanie formalne hasła. Jeśli w artykule brak takiego fragmentu, dział znaczeń wyodrębniony zostaje zaraz po wyrazie hasłowym. Ta część artykułu poprzedzona jest tytułem *Znaczenia* lub *Znaczenie*, jeśli wyraz hasłowy występuje tylko w jednym znaczeniu.

W *Słowniku staropolskim* opis poszczególnych znaczeń wyrazu hasłowego ma charakter słownikowy, nie encyklopedyczny. Jego zasadniczym celem jest wyjaśnienie znaczenia lub znaczeń hasła, a nie podawanie o desygnacie informacji historycznych, technicznych itp.

Pod względem sposobu interpretowania treści znaczeniowej hasła stosowane w *Słowniku* definicje można podzielić na:

- definicje realnoznaczeniowe – treść znaczeniowa hasła wyjaśniana jest bez odwoływania się do jego budowy słotwórczej⁵:

Bać (się), Bojeć (się)

Znaczenia: 1. „*lękać się (...)*”;

2. „*niepokoić się (...)*”;

Błogosławić

Znaczenia: 1. „*wielbić (...)*”;

2. „*żyć szczęścia (...)*”.

⁴ K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 2001, s. 284.

⁵ Wstęp do *Słownika języka polskiego*, W. Doroszewski (red.), Warszawa 1958, s. XXX–XXXI.

- definicje strukturalno-znaczeniowe – w sformułowaniu znaczenia wyzyskuje się budowę słowotwórczą objaśnianego wyrazu, a oprócz tego precyzuje się charakter rzeczowy stosunku desygnatu formacji pochodnej (tj. wyrazu hasłowego) do desygnatu podstawy słowotwórczej⁶:

Ubiczować

Znaczenie: „wysmagać biczem (...)”;

Ubogacić

Znaczenie: „uczynić bogatym (...)”.

- definicje zakresowe – wskazują na zakres desygnatów, do których mogą się odnosić objaśniane hasła; w definicji tej widoczny jest przenośny odcień użycia wyrazu⁷:

Imieć, Himieć, Imieć się, Jmieć, Jmieć

Znaczenia: (...)

2. (o pozostawaniu w określonym stosunku rodzinnym lub społecznym) „mieć syna, pana itp.”;

Iść, Ić

Znaczenia: (...)

2. „o rzeczach i zjawiskach: pojawiać się, poruszać się, płynąć (...)”.

Jeśli wyróżnionych znaczeń jest więcej, każde zostaje poprzedzone cyfrą arabską, po której zamieszcza się znaczenie hasła w języku polskim, a następnie – w języku łacińskim:

Czczyć, Ćcić:

- Znaczenia: 1. „poważać, szanować, wyrażać uznania, honorem praestare (...)”;
2. „święcić, celebrare, observare diem festum (...)”;
 3. „częstować, cibos, apponendo honorare (...)”.

Po każdym z wyszczególnionych znaczeń cytowany jest materiał źródłowy, ilustrujący użycie wyrazu hasłowego w podanym właśnie znaczeniu, w określonej formie fonetycznej, gramatycznej i w określonym kontekście. Po zacytowanym tekście wymieniane jest źródło bądź źródła, z których zaczerpnięto cytaty.

W ramach poszczególnych znaczeń odrębną dokumentacją zostają opatrzone, wyszczególniane w niektórych artykułach słownikowych, podznaczenia. Podznaczenia wprowadzane są wówczas, gdy w obrębie wyrazu hasłowego mieści się materiał niejednorodny semantycznie lub gramatycznie, ale nie na tyle jednak zróżnicowany, aby go dzielić na odrębne znaczenia. W przypadku haseł czasownikowych wyodrębniane są w formie podznaczeń poszczególne konstrukcje składniowe, w których pojawia się określony czasownik. Każda z wyszczególnionych konstrukcji składniowych poprzedzana jest małą literą:

Bać (się), Bojeć (się)

Znaczenia: 1. „bać się, lękać się, timere, metuere”: [tu dokumentacja];

a) *absolute*: [tu dokumentacja];

b) *czymś*: [tu dokumentacja];

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

- c) *kogoś, czegoś*: [tu dokumentacja];
- d) *od kogoś, czegoś*: [tu dokumentacja];
- e) *z inf.*: [tu dokumentacja];
- f) *ze zdaniem podmiotowym*: [tu dokumentacja].

Cierpieć, Cirpić, Cirpieć, Cierzpieć:

Znaczenia: 1. „doznawać cierpienia, bólu, przykrości fizycznej albo psychicznej, pati, dolere, vexari, ferre affici”:

- a) *absolute*: [tu dokumentacja];
 - b) *coś*: [tu dokumentacja];
 - c) *bez kontekstu*: [tu dokumentacja];
2. „znosić cierpliwie, wytrzymywać, tolerare”:
- a) *absolute*: [tu dokumentacja];
 - b) *coś, kogoś*: [tu dokumentacja];
 - c) *czegoś*: [tu dokumentacja];
 - d) *z ac. cum inf.*: [tu dokumentacja].

Wśród wyszczególnionych podznaczeń pojawia się także i to, zatytułowane *bez kontekstu*, w którym wyszczególnia się relacje (o tym samym znaczeniu), co do których nie ustalono typu konstrukcji składniowych.

Po dokumentacji materiałowej poszczególnych znaczeń i ich podznaczeń podawane są w niektórych artykułach użycia przenośne, poprzedzone kwalifikatorem ~ *przenośnie*. Znaczenia takie otrzymują swoje własne definicje i własną dokumentację źródłową:

- w artykule czasownika **Upić się**: ~ *przenośnie*: „stracić przytomność, rozsądek, a sensu mentis abstrahi” [tu dokumentacja];
- w artykule czasownika **Jeść**: ~ *przenośnie*: „dokuczać, męczyć, niszczyć, conficere, mordere, excruciare” [tu dokumentacja].

Jeśli fragment, wyrażenie czy słowo w materiale źródłowym było trudne do odczytania, forma wydała się redaktorom słownika wyjątkowa, osobliwa lub zniekształcona, każdy tego typu fragment cytatu został opatrzony znakiem gwiazdki („*“):

- Poczøły słyszecz *krzmyeny... w artykule czasownika **Bać (się), Bojeć (się)**;
- ... geszto bi bila dzewka y takesz *slachczønka, ale wiplatø nye *viplaczono... w artykule czasownika **Bić**.

Wybitny znawca słowników Franz-Josef Hausmann napisał:

Słowniki to wysoce złożone obiekty, które z ledwością rozumieją ich autorzy (...), a najmniej rozumieją je nabywcy. Jednak mało kto jest świadom tego faktu. Do rzadkości należy światła, krytyczna postawa wobec słowników⁸.

Szczegółowa analiza wewnętrzznego uporządkowania artykułu w *Słowniku staropolskim*, a więc charakterystyka mikrostruktury tego staropolskiego opracowania materiału leksykalnego, miała w pewnym stopniu zadośćuczynić słowom Hausmanna. To wielotomowe dzieło leksykograficzne ma ściśle określoną strukturę wewnętrzną. Charaktery-

⁸ Cyt. za: T. Piotrowski, *Zrozumieć leksykografię*, strona internetowa www.tadeuszpiotrowski.neostrada.pl.

styczną cechą *Słownika staropolskiego*, podobnie jak większości tego typu wydawnictw, jest jego układ: nie jest to tekst ciągły, ale składa się z wielu mniejszych tekstów – artykułów słownikowych, ułożonych i opracowanych w porządku alfabetycznym. Struktura artykułu *Słownika staropolskiego* jest ściśle uporządkowana, co powoduje, że czytelnik, zapoznając się z pierwszymi paroma hasłami, bez problemu będzie mógł już znaleźć, czytając każdy następny artykuł, wybrane informacje o wyrazie hasłowym (np. informacje dotyczące prawidłowej artykulacji wyrazu hasłowego zamieszczane pod artykułem lub wśród cytowanego materiału źródłowego; informacje dotyczące określonej formy fleksyjnej – w części poświęconej formalnemu różnicowaniu wyrazu; informacje dotyczące określonego znaczenia – w części wyszczególniającej definicje znaczeniowe). Podawanie znaczenia wyrazu hasłowego również w języku łacińskim ułatwia (zwłaszcza osobom nieznającym łaciny lub znającym ją w stopniu minimalnym) analizowanie cytowanych tekstów staropolskich, wyszukiwanie w nich wyrazu hasłowego oraz rozumienie kontekstu, w jakim ten wyraz został użyty. Czytelności artykułów hasłowych służą również ściśle przestrzegane w *Słowniku* zasady redakcyjne, dotyczące stosowania określonego rodzaju czeionki, w zależności od elementu tekstu w poszczególnych fragmentach artykułu. Takie uporządkowanie staropolskiego materiału leksykalnego, spójność całego *Słownika*, jak również koherencja wewnątrz poszczególnych artykułów hasłowych sprzyja komunikatywności *Słownika staropolskiego*, ułatwia jego użytkownikom odnalezienie i zinterpretowanie określonego typu informacji.

Wśród części leksykografów panuje przekonanie, że samo wyróżnienie tych, a nie innych znaczeń hasła w słowniku historycznym (składającym się ze zbioru wybranych urywków tekstów źródłowych), struktura artykułu hasłowego i sposób definiowania stanowią subiektywną interpretację prezentowanej leksyki⁹.

Dokonana powyżej analiza wybranych artykułów hasłowych, dostrzeżone uporządkowanie w obrębie makrostruktury i mikrostruktury *Słownika*, obszerność materiału źródłowego, ostrożność w stosowaniu kwalifikatorów stylistycznych przemawiają za rzetelnością i obiektywizmem *Słownika staropolskiego*. Dzięki takiej solidności leksykograficznej czytelnik ma szansę odczytać interesujący go wyraz hasłowy w szerszym kontekście: innych form, zdań, akapitów, tekstów, wreszcie w kontekście całej epoki staropolskiej.

Bibliografia

Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S., *Gramatyka historyczna języka polskiego*, WUW, Warszawa 2001.

Piotrowski T. *Zrozumieć leksykografię*, PWN, Warszawa 2001.

Słownik języka polskiego, W. Doroszewski (red.), PWN, Warszawa 1958.

Słownik języka polskiego, M. Szymczak (red.), PWN, 2005, wydawnictwo multimedialne.

www.ijp-pan.krakow.pl.

www.tadeuszpiotrowski.neostrada.pl.

⁹ Ibidem.